

Wojciech Kucharski

Ośrodek Pamięć i Przyszłość/Centrum Historii Zajeźdnia we Wrocławiu
e-mail: wojciech.kucharski@zajeźdnia.org

ORCID: 0000-0002-1599-5659

DOI: 10.15290/mhi.2021.20.02.14

Znaczenie Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 r. w procesie pojednania polsko-niemieckiego. Uwagi krytyczne do artykułu Adama Wójcika opublikowanego w „Miscellanea Historico-Iuridica”, t. XX (2021) , z. 1, s. 121-136

ABSTRAKT

Orędzie biskupów polskich do ich niemieckich braci w chrystusowym urzędzie pasterskim z 18 listopada 1965 r. jest symbolem procesu pojednania polsko-niemieckiego. Jego znaczenie wykracza jednak znacznie poza sferę symboliczną, gdyż dokument ten wpłynął na zmianę we wzajemnym postrzeganiu Polaków i Niemców, zbudował podstawy porozumienia oparte na wartościach takich, jak dialog, prawda, wybaczenie oraz zmienił w Polsce sposób konstruowania narracji o zachodnim sąsiedzie. Badania nad tym dokumentem trwają już od przeszło 40 lat i uwierzytelnione są obszerną literaturą. Dzięki kwerendom w archiwach zagranicznych w ostatnich latach znacznie poszerzyła się baza źródłowa, odnaleziono m.in. rękopis pierwotnej wersji Orędzia sporządzony przez abp. Bolesława Kominka. Niestety, w prezentowanym w ostatnim numerze „Miscellanea Historico-Iuridica” artykule poświęconym Orędziu, jego autor Adam Wójcik nie wykorzystał w wystarczającym stopniu dorobku literatury przedmiotu, przez co zaprezentowany wywód wymaga poważnego sprostowania i uzupełnienia. W tekście zaprezentowano najważniejszą literaturę dotyczącą Orędzia, wskazano błędy i zastrzeżenia do tekstu Adama Wójcika oraz w syntetyczny sposób omówiono znaczenie Orędzia w procesie pojednania polsko-niemieckiego.

ABSTRACT

The Significance of the 1965 Pastoral Letter (Message) of the Polish Bishops to German Bishops in the Process of Polish-German Reconciliation. Critical Remarks on the Article by Adam Wójcik Published in „Miscellanea Historico-Iuridica”, vol. XX (2021), issue 1, pp. 121-136

The *Message of the Polish Bishops to their German Brothers in Christ's Pastoral Office* of 18 November 1965 is a symbol of the process of Polish-German reconciliation. Its significance, however, goes far beyond the symbolic sphere, as this document changed the mutual perceptions of Poles and Germans; built the foundations of an understanding based on values such as dialogue, truth, and forgiveness, and changed the narrative in Poland about their Western neighbour. Research on this document has been conducted for over 40 years and is evidenced in the abundant literature on the topic. Thanks to inquiries in foreign archives, the source database has significantly expanded in recent years, including the finding of the manuscript of the original version of the *Message* prepared by Archbishop Bolesław Kominek. Unfortunately, in the article devoted to the *Message* presented in the last issue of „Miscellanea Historico-Iuridica”, its author Adam Wójcik did not make sufficient use of the research data available in literature; therefore, the argument he presented requires serious correction and supplementation. This article presents the most important literature on the *Message*, errors and objections to the text by Adam Wójcik are indicated, and the importance of the *Message* in the process of Polish-German reconciliation is presented in a synthetic way.

Słowa kluczowe: Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich, pojednanie polsko-niemieckie, listy milenijne

Key words: the Pastoral Letter of the Polish Bishops to the German Bishops from 1965, Polish-German reconciliation, millennium letters

W 2021 r. w zeszycie 1 „Miscellanea Historico-Iuridica” Adam Wójcik opublikował artykuł *Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich jako krok do unormowania stosunków polsko-niemieckich*. Powstanie kolejnego tekstu poświęconego problematyce pojednania polsko-niemieckiego powinno cieszyć. Żyjemy jednak w czasach nadmiaru publikacji naukowych, istotne jest zatem, aby prezentowane materiały wносиły istotne walory do stanu badań. Tak, niestety, w przypadku omawianego tekstu nie jest.

Badacz nie przedstawił kwestionariusza badawczego, ani problemu badawczego, który chciałby rozwiązać w swoim wywodzie, dlatego jedynie hipotetycznie mogą złożyć, że jego celem było, zgodnie z tytułem, ukazanie znaczenia

Orędzia w procesie unormowania stosunków polsko-niemieckich. Nie przedstawił także stanu badań, metody i podstawy źródłowej dla swoich rozważań.

Poniższy tekst nie ma charakteru polemiki, ale ma na celu sprostowanie błędów i nieścisłości, które dostrzegam we wspomnianym artykule. Jest to istotne, ponieważ artykuł autorstwa p. Wójcika jest łatwo dostępny, a jako opublikowany w renomowanym, wysoko punktowanym czasopiśmie może być traktowany jak opiniotwórcze źródło informacji. Z ubolewaniem stwierdzam przy tym, że na etapie przygotowania tego artykułu i jego weryfikacji autor, będący młodym badaczem, nie otrzymał najwyraźniej odpowiedniego wsparcia ze strony swoich opiekunów naukowych.

W tekście dostrzegam kilka głównych problemów: 1) brak znajomości przez Autora aktualnego stanu badań nad podjętą tematyką, a co więcej – podstawy źródłowej (nawet tej opublikowanej); 2) opieranie się na literaturze popularnej i źródłach publicystycznych, gdy istnieje literatura naukowa; 3) podawanie błędnej faktografii; 4) brak krytyki przytaczanych informacji; 5) brak odpowiedniego aparatu pojęciowego, posługiwanie się pojęciami w rozumieniu potocznym; 6) formułowanie wniosków nie tylko banalnych, ale i nieodnoszących się do tytułowego problemu.

W poniższych uwagach będę odnosił się głównie do problematyki związanej z samym Orędziem do biskupów niemieckich, pozostawiając na marginesie także mocno niedopracowane fragmenty tekstu dotyczące kontekstu relacji polsko-niemieckich¹.

Ad 1)

Zainteresowanie Orędziem biskupów polskich do biskupów niemieckich trwa w zasadzie od 1965 r., gdy opublikowane zostały pierwsze doniesienia prasowe na ten temat, a badania naukowe podjęto prawie trzydzieści lat temu. Punktem wyjścia dla pionierów podejmujących tę tematykę były przede wszystkim wspomnienia i relacje uczestników wydarzeń. Najczęściej przywoływano wywiad, którego jeszcze w 1965 r. udzielił biskup Franz Hengsbach², wspomnienia, zapiski i kazania abp. Bolesława Kominka³ oraz kard. Stefana Wyszyńskiego⁴, a także teksty publicystyczne i wspomnieniowe

¹ Zaprezentowany w tekście wybór literatury poświęconej powojennym relacjom polsko-niemieckim należy uznać za przypadkowy. Autor nie wykorzystał badań m.in. takich historyków, jak Dieter Bingen, Krzysztof Ruchniewicz czy Wanda Jarząbek, a dorobek przytaczanych autorów poznał bardzo pobieżnie.

² W. Höfer, *Die Briefe der Bischöfe. Gespräch mit Ruhrbischof Hengsbach über die Kontakte zwischen dem polnischen und dem deutschen Episkopat*, „Die Zeit” 1965, nr 51, <http://www.zeit.de> (28.04.2021).

³ B. Kominek, *W służbie „Ziemi Zachodnich”*, z teki pośmiertnej wybrał i przygotował do druku J. Krucina, Wrocław 1977.

⁴ S. Wyszyński, *Zapiski milenijne. Wybór z dziennika „Pro memoria”, z lat 1965–1967*, Warszawa 2001; P. Raina, *Stefan Kardynał Wyszyński. Prymas Polski, Londyn 1979–1988*, t. 1-3; P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Orędzie biskupów a reakcja władz*, t. 6, Warszawa 1995.

Hansjakoba Stehle⁵, Waltera Dirksa⁶ czy Otto B. Roegelega⁷. Pod koniec lat 80. XX w. zagadnienie to w kontekście powojennych, kościelnych relacji polsko-niemieckich w publicystycznym stylu poruszył Gerhard Albert⁸.

Pierwszymi badaczami, którzy włączyli problematykę Orędzia do dyskusji naukowej, byli: w Polsce – Piotr Madajczyk, a w Niemczech – Edith Heller. Warto byłoby wspomnieć o pierwszych, podstawowych tekstach tych dwojga badaczy, które na wiele lat ukształtowały myślenie historyków i publicystów o Orędziu. W 1990 r. Piotr Madajczyk opublikował w „Więzi” tekst „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie...”⁹, a Edith Heller przygotowała artykuł *Dokument świętej naiwności*¹⁰. W obu tekstach przedstawiono podstawową faktografię dotyczącą Orędzia. Dwa lata później Madajczyk rozwinął swoje ustalenia w artykule *Annäherung durch Vergebung*¹¹, a Heller opublikowała monografię *Macht Kirche Politik. Der Briefwechsel zwischen den polnischen und deutschen Bischöfen im Jahre 1965*¹². Trzeba dodać, że także Madajczyk podsumował wyniki swoich badań w monografii *Na drodze do pojednania. Wokół orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 r.*¹³, a w późniejszych latach uzupełniał swoje ustalenia o szczegółowe zagadnienia i problemy.

Obecnie literatura naukowa poświęcona Orędziu liczy ponad sto pozycji¹⁴. Można dodać, że największe znaczenie ma pięć publikacji: „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie”. *Orędzie biskupów polskich i odpowiedź niemieckiego*

5 H. Stehle, *Der Vatikan und die Oder-Neiße-Grenze*, „Europa-Archiv”, nr 16 (1972), s. 559-566; idem, *Die Ostpolitik des Vatikans*, München 1975 (wydanie polskie: Idem, *Tajna dyplomacja Watykanu. Papiestwo wobec komunizmu (1917-1991)*, tłum. R. Drecki, M. Struczyński, Warszawa 1993); Idem, *Seit 1960: Der mühsame katholische Dialog über die Grenze*, [w:] *Ungewöhnliche Normalisierung. Beziehungen der Bundesrepublik Deutschland zu Polen*, wyd. W. Plum, Bonn 1984, s. 155-178; H. Stehle, „Versuchen wir zu vergessen”. *Warum deutsche Bischöfe nicht gleich in die Hand der Polen einschlugen*, „Die Zeit” 1990, nr 46, <http://www.zeit.de> (28.04.2021).

6 W. Dirks, *Die Kirche greift ein. Drei 1965 er Modelle politischer Mahnungen*, „Frankfurter Hefte” 1965, nr 12, s. 819-826.

7 O.B. Roegele, *Versöhnung oder Hass? Der Briefwechsel der Bischöfe Polens und Deutschlands und seine Folgen*, Osnabrück 1966.

8 G. Albert, „Gott hat uns als Nachbarn gewollt”, *Der Beitrag der katholischen Kirche zur Versöhnung zwischen Polen und Deutschen*, [w:] *Die Deutschen und ihre östlichen Nachbarn II: Deutsche und Polen*, Dillingen 1989, s. 255-283.

9 P. Madajczyk, „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie...”, „Więź” 1990, nr 9, s. 112-124.

10 E. Heller, *Dokument świętej naiwności*, „Res Publica” 1990, nr 4, s. 52-65.

11 P. Madajczyk, *Annäherung durch Vergebung. Die Botschaft der polnischen Bischöfe an ihre deutschen Brüder im Hirtenamt vom 18. November 1965*, „Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte” 1992, nr 40, s. 223-240.

12 E. Heller, *Macht Kirche Politik. Der Briefwechsel zwischen den polnischen und deutschen Bischöfen im Jahre 1965*, Mainz 1992.

13 P. Madajczyk, *Na drodze do pojednania. Wokół orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 roku*, Warszawa 1994.

14 Najpełniejsze zestawienie zob. w: W. Kucharski, *Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich. Podsumowanie badań, nowe ustalenia i perspektywy badawcze*, [w:] *Kardynał Bolesław Kominek, biskup dyplomata wizjoner*, red. W. Kucharski, R. Łatka, Wrocław 2020, s. 89-137.

episkopatu z 1965 roku. *Geneza – kontekst – spuścizna* autorstwa Basila Kerskiego, Tomasza Kyci i Roberta Żurka¹⁵; *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, wydane przez Wojciecha Kucharskiego i Grzegorza Straucholda (szczególnie aneks źródłowy przygotowany przez Wojciech Kucharskiego i Dariusza Misiejuka)¹⁶; *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, wydane przez Friedhelma Bolla, Wiesława Wysockiego i Klaus Ziemera¹⁷; „*Aus dem Geist des Konzils! Aus der Sorge der Nachbarn!*”. *Der Briefwechsel der polnischen und deutschen Bischöfe von 1965 und seine Kontexte*, opublikowane przez Severina Gawlitte, który ukazał Orędzie w kontekście relacji między episkopatami Polski i Niemiec, oraz mojego autorstwa *Listy Milenijne*, w których opublikowano poprawione tłumaczenie Orędzia do biskupów niemieckich i ukazano ten tekst w kontekście wszystkich wysłanych wówczas orędzi/listów – zaproszeń na obchody milenijne¹⁸. Nadmienić dodatkowo wypada, że w 2019 r. odnaleziony został rękopis Orędzia oraz rzymskie archiwum jego autora – abp. Bolesława Kominka¹⁹. Materiały te w znacznym stopniu zmieniły wiedzę na temat okoliczności powstania Orędzia²⁰.

Opisując działania polskich biskupów na Soborze Watykańskim II, p. Wójcik odwoływał się do mocno ułomnej w tej materii biografii prymasa Wyszyńskiego autorstwa Ewy K. Czackowskiej, a powinien był wykorzystać dorobek naukowy Michała Białkowskiego, przede wszystkim jego monumentalne opracowanie dotyczące polskich ojców soborowych²¹.

Ad 2)

Autor omawianego artykułu nie przeprowadził, niestety, również rzetelnej kwerendy bibliograficznej. W kilku miejscach, zamiast odwoływać się do publikacji naukowych lub źródłowych, korzystał z tekstów popularnonaukowych lub publicystycznych dostępnych w Internecie. Wiedzę na temat okoliczności powstania wszystkich orędzi, tzw. listów milenijnych, czerpał z wywiadu dziennikarskiego przeprowadzonego przez dziennikarza „Gościa Niedzielnego”²²,

¹⁵ B. Kerski, T. Kycia, R. Żurek, „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie”. *Orędzie biskupów polskich i odpowiedź niemieckiego episkopatu z 1965 roku. Geneza – kontekst – spuścizna*, Olsztyn 2006.

¹⁶ *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2010.

¹⁷ *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, red. F. Boll i in., Warszawa 2010.

¹⁸ W. Kucharski, *Listy milenijne*, Wrocław 2020.

¹⁹ W. Kucharski, *Rękopis Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich autorstwa abp. Bolesława Kominka*, „Przegląd Zachodni” 2019, nr 3, s. 129-145.

²⁰ W. Kucharski, *Jak powstało Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich z 18 listopada 1965 roku*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, 2019, nr 2, s. 502-520.

²¹ M. Białkowski, *Protokoły konferencji polskich ojców soborowych. Zbiór dokumentów 1962-1965*, Lublin 2019.

²² M. Rajfur, *Cały świat usłyszał*, „Gość Niedzielnny”, 29 XI 2020.

podczas gdy powinien był skorzystać z tekstu naukowego Ewy K. Czaczkowskiej²³, której ustalenia zostały zresztą w 2020 r. poważnie skorygowane przez piszącego te słowa²⁴.

Opis reakcji na Orędzie i konfrontacyjnej polityki władz w okresie uroczystości Milenium Chrztu i Tysiąclecia Państwa Polskiego Autor oparł w dużym stopniu na publicystycznych artykułach publikowanych w „Nowym Życiu”, „Tygodniku Powszechnym” i portalu „Wielka Historia”, gdy tymczasem publikacji naukowych poświęconych tej tematyce jest kilkaset²⁵. Za poważne niedopatrzenie należy też uznać brak odwołania się do prac Bartłomieja Noszczaka²⁶.

Ad 3)

Duża liczba faktów podanych w artykule A. Wójcika wymaga sprostowania:

1. Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich było bez wątpienia istotnym momentem w procesie pojednania polsko-niemieckiego. Nie można go jednak, jak chce autor, nazwać „pierwszym tak poważnym krokiem w stronę polepszenia, a z czasem i unormowania wzajemnych relacji w stosunkach polsko-niemieckich” (s. 123). Autor nie zauważył bowiem, że Orędzie poprzedzone było wieloma bardzo ważnymi inicjatywami, że wymienię tylko te najważniejsze ze sfery religijnej²⁷:
 - już w 1948 r. kard. August Hlond w liście *Do ludności katolickiej Ziemi Odzyskanych*, pisał o wyrzeczeniu się nienawiści, przebaczeniu i chęci budowania relacji z sąsiadami opartych na „wzajemnym zaufaniu”;
 - w 1958 r. na Synodzie Kościoła Ewangelickiego w Niemczech utworzono Aktion Suhnezeichen, której jednym z głównych celów było pojednanie polsko-niemieckie;
 - w 1960 r. z okazji uroczystości ku czci św. Jadwigi, ówczesny arcybiskup Berlina Julius Döpfner wzywał Niemców do przyjęcia odpowiedzialności za II wojnę światową, a jego kazanie na ten temat miało w Niemczech duży rezonans;

²³ E.K. Czaczkowska, *Nowe ustalenia w sprawie listów milenijnych biskupów polskich do episkopatów świata. Maria Winowska i kard. Stefan Wyszyński współautorami listów*, [w:] 1966. *Milenium Chrztu Polski prymasa Stefana Wyszyńskiego. Perspektywa teologiczno-społeczna*, red. E.K. Czaczkowska, Warszawa 2016, s. 131-150.

²⁴ W. Kucharski, *Listy milenijne*, Wrocław 2020.

²⁵ Najbardziej aktualny stan badań zob. B. Noszczak, *Antymilenium. Konflikt państwa z Kościołem na tle obchodów tysiąclecia chrztu Polski (1956–1966/1967)*, Warszawa 2020.

²⁶ Ibidem; *Pół wieku Milenium. Religijne, polityczne i społeczne aspekty obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski (1956–1966/1967)*, red. B. Noszczak, Warszawa 2017.

²⁷ Szczególnie godne polecenia w tym temacie są teksty: B. Kerski, T. Kycia, R. Żurek, op. cit. oraz G. Feindt, *Zwischen „Recht auf Heimat“ und Versöhnung – die Kirchen in der Bundesrepublik und ihr Verhältnis zu Polen 1956 bis 1965*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” 2009, t. 58, s. 433-468.

- w połowie lat 60. XX w. dwie najbardziej zaangażowane w dialog z Polską organizacje zorganizowały pielgrzymki pokutne do Polski (w 1964 r. Pax Christi, a w 1965 r. Aktion Sühnezeichen). Kilka lat później trwałym efektem działań Pax Christi stało się powołanie Maximilian-Kolbe-Werk;
 - Niemiecki Kościół Ewangelicki ogłosił w 1961 (1962) r. Memorandum z Tybingi, wzywające m.in. do uznania granicy na Odrze i Nysie;
 - niezwykle szerokim echem odbiło się w Europie tzw. Memorandum Wschodnie *O sytuacji wypędzonych i stosunku narodu niemieckiego do wschodnich sąsiadów*) z 1 października 1965 r. W dokumencie tym Niemiecki Kościół Ewangelicki (EKD) m.in. wzywał naród niemiecki do pojednania z Polakami oraz zaakceptowania utraty terenów na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej oraz przyjęcia odpowiedzialności za wywołaną przez Niemcy wojnę. Dokument ten zrobił tak duże wrażenie na polskich biskupach, że w Orędziu odnotowano podziękowanie dla niemieckich ewangelików za podejmowania działań na rzecz rozwiązania problemów w relacjach polsko-niemieckich.
2. Zaprezentowany w artykule ciąg przyczynowo skutkowy dotyczący decyzji o wysiedleniu po II wojnie światowej Niemców z terenów przyłączonych do Polski jest błędny i nielogiczny (s. 123-125).
 3. Błędnie podano argumenty wykorzystywane przez polskie władze do legitymizowania polskiej obecności na tzw. Ziemiach Odzyskanych (s. 123).
 4. Postulat wysiedlenia Niemców z terenów polskich postawiono długo przed konferencją w Poczdamie (s. 124). Już w 1939 r. postulował je prof. Zygmunt Wojciechowski, popierały je wszystkie polskie rządy w latach wojny. Wysiedlenia za linię Odra-Nysa Łużycka rozpatrywano już przed konferencją w Jałcie.
 5. Brak daty konferencji w Poczdamie może czytelnika wprowadzać w błąd odnośnie do ciągu zdarzeń i decyzji związanych z wysiedleniami Niemców z terenów Polski (s. 124). W tym kontekście brak informacji o tzw. dzikich wypędzeniach, opartych na rozkazie nr 0236 Naczelnego Dowódcy Wojska Polskiego z 10 czerwca 1945 r., należy uznać za błąd faktograficzny.
 6. W 1945 r. nie istniała jeszcze Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (s. 124).
 7. Za zorganizowane wysiedlenia Niemców po konferencji w Poczdamie nie odpowiadało wojsko, ale administracja państwowa (s. 124).
 8. Trudno mówić o relacjach PRL–RFN w okresie 1945–1955, skoro RFN powstała w 1949 r., a PRL w 1952 r. (s. 126).

9. Stwierdzenie, że w opinii polskich władz: „Republika Federalna Niemiec (...) nie uzna postanowień poczdamskich” jest nieprecyzyjne. Władze Polski Ludowej uznały, że powstanie Niemiec Zachodnich było pogwałceniem zapisów umowy poczdamskiej, natomiast władze RFN odwoływały się do zapisów z Poczdamu, wskazując, że ostateczny kształt granicy polsko-niemieckiej ustalony zostanie w trakcie konferencji pokojowej (s. 126).
10. Fiasko polsko-niemieckich rozmów w 1957 r. nie oznaczało zamknięcia obu stron na rozmowy nieoficjalne (s. 127). Warto byłoby wspomnieć o wizycie Stanisława Stommy w RFN w 1958 r., czy rozmowach z polskim premierem Bertolda Beitzem, wysłannika Konrada Adenauera w 1961 r.
11. Za błąd także należy uznać brak odwołania do doktryny Hallstaina w kontekście relacji PRL–RFN–NRD w drugiej połowie lat 50. i w pierwszej połowie lat 60. XX w.
12. W obradach Soboru Watykańskiego II udział wzięło w sumie 63 polskich biskupów, a nie 66 (s. 127).
13. W czterech sesjach soborowych udział wzięło 10, a nie 9 biskupów z Polski – autor zapomniał wymienić biskupa Edmunda Nowickiego (s. 127).
14. W inauguracji obrad soborowych udział wzięło 18 nie 24 polskich biskupów (s. 127).
15. Nie były potrzebne żadne interwencje, aby prymas otrzymał paszport na wyjazd do Włoch na Sobór (mimo dyskusji, które toczyły się w tej sprawie w Wydziale Administracyjny KC PZPR i UdsW) (s. 127) Natomiast to prymas interweniował u władz, aby biskupi z Ziem Zachodnich i Północnych, w tym Bolesław Kominek mogli przyjechać do Rzymu.
16. Od 1956 aż do 1965 r. władze nie odmawiały prymasowi wydania paszportu (s. 127).
17. Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich nie było zwieńczeniem rozmów prymasa Wyszyńskiego i kard. Döpfnera (s. 127). Okoliczności powstania Orędzia i jego przyczyny są całkiem inne.
18. Kardynał Döpfner nie przewodniczył Episkopatowi Niemiec w momencie wystosowania Orędzia. Przewodniczącym Konferencji Biskupów Niemiec był wówczas kard. Joseph Frings z Kolonii (s. 127). Kard. Döpfner przejął po nim stanowisko w grudniu 1965 r.
19. Nie ma związku między Orędziem do biskupów niemieckich a dokumentem soborowym, który miał potępić komunizm (s. 127).
20. Prace nad dokumentem potępiającym komunizm nie zostały przezwane przed soborem, jak twierdzi autor, ale trwały do IV (ostatniej) sesji soboru. Ani prymas, ani kard. Döpfner nie odegrali istotnej roli w usunięciu zapisów potępiających komunizm z dokumentów soborowych (s. 127).

21. Listów milenijnych przygotowano nie 56 (s. 128) a 21. Wysłano je najprawdopodobniej do 65 adresatów (a przypuszczalnie do 70). Część adresatów dostała listy skierowane wyłącznie do nich (16 listów zindywidualizowanych), a część tekst szablonowy skierowany do większej liczby odbiorców.
22. Nie ma podstaw źródłowych do twierdzenia, że Stolica Apostolska była informowana o pracach nad Orędziem do biskupów niemieckich i wyraziła się na ten temat pozytywnie (s. 129). Zaprzeczał temu sam prymas Wyszyński.
23. Tłumaczenie fragmentu Orędzia jest nieściśle (s. 129).
24. Błędnie zinterpretowano informację dotyczącą zadaniowania tajnych współpracowników SB (s. 131).
25. Władysław Gomułka nie uważał, że Kościół powinien być instytucją państwową. Należał do pragmatyków w tej kwestii i zdawał sobie sprawę, że w Polsce nie było możliwe powołanie Kościoła państwowego (s. 132).

Ad 4)

Odwołania do literatury i źródeł autor czyni, niestety, bezkrytycznie, np. wykorzystując wybiórczo przytaczane za Peterem Rainą dane UdsW dotyczące reakcji duchowieństwa na Orędzie. Nie jest jasne, czego mają dowodzić streszczenia tych dokumentów (s. 132-133). Analizując to zagadnienie, najlepiej przywołać dane liczbowe, które UdsW zestawia odnośnie do postaw duchownych wobec Orędzia. Na marginesie należy stwierdzić, że obecnie badacze odnoszą się dość krytycznie do publikacji źródłowych Petera Rainy i sugerują wykorzystywanie ich z dużą ostrożnością.

Ad 5)

Wydaje się, że kluczowymi pojęciami dla analizowanego tekstu są pojednanie i przebaczenie, w artykule brak jednak jakiegokolwiek refleksji na ten temat. W kontekście Orędzia istnieje kilka prac, które pozwalają na bardzo precyzyjne operowanie tymi pojęciami. Z perspektywy teologicznej można odwołać się do artykułów abp. Henryka Muszyńskiego²⁸ oraz bp. Jana Kopca²⁹. Bardzo wnikliwe

²⁸ H. Muszyński, *Przebaczenie i pojednanie pomiędzy Polakami i Niemcami jako dar i zadanie. W 50 lat po wymianie listów biskupów polskich i niemieckich*, „Paedagogia Christiana” 2016, nr 1/37, s. 139-162. Por. *Przebaczamy i prosimy o przebaczenie*, materiały z konferencji naukowej zorganizowanej 14 maja 2008 roku w Krakowie przez Polskie Towarzystwo Teologiczne, red. R. Kuligowski, T. Panuś, Kraków 2008.

²⁹ J. Kopic, *Religijna argumentacja w liście biskupów polskich do biskupów niemieckich*, [w:] *Univer-sitati serviens. Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Stanisława Wilka SDB*, red. J. Wal-kusz, M. Krupa, Lublin 2014, s. 153-160.

studium przygotowała także Urszula Pękała³⁰. Natomiast z perspektywy filozoficznej i politologicznej nieocenione jest opracowanie Karoliny Wigury³¹, warto także dostrzec artykuł Piotra H. Kosickiego³².

Ad 6)

We wnioskach zabrakło szerszej refleksji związanej z procesem normalizacji stosunków polsko-niemieckich. Autor nie umieścił Orędzia w kontekście procesu pojednania, ale ukazał je jako fakt jednostkowy. Konkludując, należało przedstawić wpływ Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich na proces pojednania, czy bardziej politycznie – unormowania stosunków.

Podstawowy problem w powojennych relacjach polsko-niemieckich, czyli granica na Odrze i Nysie, potraktowany został w tekście marginalnie. Brak w tym kontekście kluczowej kwestii prawnej, a mianowicie kanonicznego uregulowania polskiej organizacji kościelnej na tzw. Ziemiach Odzyskanych. Trzeba wszak pamiętać, że uznanie międzynarodowe granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej było jednym najważniejszych celów w polskiej polityce zagranicznej po II wojnie światowej³³. Z kwestią granicy wprost wiązał się problem ustanowienia polskiej administracji kościelnej w miejsce niemieckich struktur Kościoła katolickiego funkcjonujących do 1945 r. na ziemiach włączonych do Polski. Stolica Apostolska – związana Konkordatem z Niemcami – stała na stanowisku niemożności zmian granic polskich diecezji i dostosowania ich do nowego przebiegu granicy z Niemcami do czasu ostatecznych uregulowań prawnomiędzynarodowych. Ponieważ podczas Konferencji Poczdamskiej ustalono, iż ostateczny kształt granicy zostanie określony w traktacie pokojowym, papież zwlekał, aż sprawa ta zostanie w odpowiednich układach rozstrzygnięta. Stan faktyczny, czyli przejście władzy na Ziemiach Zachodnich i Północnych przez polską administrację oraz prawie całkowita wymiana ludności, zmusił Stolicę Apostolską do wyrażenia zgody na powstanie tymczasowej polskiej organizacji kościelnej na tym terenie.

³⁰ U. Pękała, *Wechselwirkungen von Religion und Politik beim Briefwechsel der polnischen und deutschen Bischöfe 1965*, „Kirchliche Zeitgeschichte” 2013, nr 26, z. 2, s. 468-485; eadem, *Deutsch-polnische Versöhnung an der Schnittstelle von Religion und Politik*, [w:] *Ringgen um Versöhnung. Religion und Politik im Verhältnis zwischen Deutschland und Polen seit 1945*, red. U. Pękała, I. Dingel, Göttingen 2018, s. 9-48.

³¹ K. Wigura, *Wina narodów. Przebaczenie jako strategia prowadzenia polityki*, Warszawa–Gdańsk 2011.

³² P.H. Kosicki, *Caritas across the Iron Curtain? Polish-German Reconciliation and the Bishops' Letter of 1965*, „East European Politics and Societies” 2009, t. 23, nr 2, s. 213-243.

³³ W. Jarzabek, „W sprawach niemieckich nasz głos musi mieć swoją wagę...”. *Problem niemiecki w polskiej polityce zagranicznej od października 1956 r. do rozpoczęcia tzw. drugiego kryzysu berlińskiego w listopadzie 1958 r.*, „Dzieje Najnowsze” 2001, t. 33, nr 1, s. 103-129; eadem, *Doktryna Ulbrichta czy doktryna Gomułki?*; P. Madajczyk, *Dyplomacja polska w latach sześćdziesiątych*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, red. W. Materski i W. Michowicz, t. 6, Warszawa 2010, s. 695-600; K. Ruchniewicz, *Warszawa–Berlin–Bonn. Stosunki polityczne 1949–1958*, Wrocław 2003, s. 42-77; A. Skrzypek, *Dyplomatyczne dzieje PRL w latach 1956–1989*, Pułtusk 2010, s. 61-62.

Jej organizatorem był prymas August Hlond, który już w 1945 r. powołał pięciu administratorów apostolskich, wśród nich Bolesława Kominka, późniejszego autora Orędzia. Administratorzy ci dysponowali, z pewnymi wyjątkami, władzą zastrzeżoną dla ordynariuszy, a od 1956 r. byli wyświęconymi biskupami. Mimo niezmiennego stanowiska formalnoprawnego Stolica Apostolska czyniła pewne gesty mające zadowolić oczekiwania strony polskiej. Jednym z nich było stopniowe zmienianie zapisów w „Annuario Pontificio”. W latach 1945–1972 informacje dotyczące Kościoła na Ziemiach Zachodnich uwzględniano w części poświęconej Kościołowi w Niemczech³⁴, co niezwykle raziło polskie władze. Od 1958 r. zmodyfikowano nieco zapis, nie wskazując przy istniejących stolicach biskupich przynależności państwowej, a jedynie adresy instytucji kościelnych odpowiedzialnych za duszpasterstwo na danym terenie, np. w odniesieniu do archidiecezji wrocławskiej w Polsce (Wrocław, Opole), w Niemczech (Görlitz) i w Czechosłowacji (Czeski Cieszyn). W 1958 r. przy haśle Wrocław dodano także przypis wyjaśniający, że Stolica Apostolska zwykle nie dokonuje definitywnych zmian w granicach diecezji, o ile wszelkie kwestie prawnomiędzynarodowe dotyczące tych terytoriów nie zostały rozstrzygnięte na podstawie uznanych traktatów. Ponieważ taka sytuacja występuje w odniesieniu do archidiecezji wrocławskiej, diecezji warmińskiej i prałatury pilskiej, Stolica Apostolska powierzyła kardynałowi Wyszyńskiemu zadanie zapewnienia odpowiedniej opieki duszpasterskiej na tym terenie oraz do wykonania tego zadania mianowała biskupami czterech prałatów: Franciszka Jopa w Opolu, Tomasza Wilczyńskiego na Warmii, Bolesława Kominka we Wrocławiu i Teodora Benscha w Gorzowie Wielkopolskim³⁵. Jest to klucz do zrozumienia wspólnoty poglądów polskiej hierarchii kościelnej i władz komunistycznych na temat granicy na Odrze i Nysie. Obie strony wewnętrznego konfliktu państwo-Kościół były w pełni zgodne, że granica z Niemcami jest niezmienna i powinna być uznana przez społeczność międzynarodową. Różniły się jedynie w definiowaniu środków niezbędnych do osiągnięcia tego celu. Trzeba zauważyć, że choć dla władz komunistycznych gwarantem granicy zachodniej był ZSRR, to szczególnie w okresie przewodzenia partii przez Władysława Gomułkę podejmowano szereg działań, które miały doprowadzić do uznania przez opinię międzynarodową granicy na Odrze i Nysie za niezmienną (niezależnie od polityki wschodniego sąsiada). Biskupi natomiast rozumieli, że problem granicy uniemożliwia kanoniczne uregulowanie polskich struktur kościelnych. Jednocześnie dostrzegali, że pojednanie z Niemcami ma sens nie tylko polityczny, ale także ma znaczenie moralne. Dlatego Orędzie należy rozpatrywać w trzech kontekstach: problemu granicy, przygotowań do Millenium Chrztu Polski (Wielka Nowenna) oraz Soboru Watykańskiego II, który wzywał do dialogu.

34 Zob. Zapisy w „Annuario Pontificio” za lata 1945–1957.

35 „Annuario Pontificio” 1958, s. 167.

Jakie zatem miejsce w procesie pojednania/normalizacji relacji polsko-niemieckich ma Orędzie? Koncentrując się wyłącznie na aspekcie politycznym, można stwierdzić, że polscy biskupi, odwołując się do koncepcji dialogu wynikającej z nauczania soboru, w pewnym stopniu antycypowali działania, które w obszarze międzynarodowym określane są mianem *détente*, a Orędzie do biskupów niemieckich można zaklasyfikować jako przedsięwzięcie *Faith-based diplomacy*³⁶. Przez pole działania, jakie stwarzał Kościół powszechny, biskupi mogli realizować zadania z zakresu stosunków międzynarodowych, strategię rozwiązania konfliktu oparli na pokoju i pojednaniu, a dzięki kontaktom w okresie soboru zbudowali trwałe relacje z hierarchią Kościoła w Niemczech. Orędzie, przyczyniwszy się do rozwiązania problemu granicy na Odrze i Nysie, miało znaczenie dla ocieplenia w relacjach europejskich.

Pierwszą formalną reakcją na Orędzie była odpowiedź biskupów niemieckich i chociaż, jak sądzi większość historyków, dokument ten rozczarował polskich hierarchów, to jednak podtrzymał dialog w przestrzeni publicznej³⁷. Dodać trzeba, że polskie Orędzie skierowane zostało do wszystkich biskupów niemieckich bez podziału na Niemcy Wschodnie i Zachodnie, co bez wątpienia odpowiadało także zachodnioniemieckiej optyce i przełamywało pojałtański sposób myślenia oparty na koncepcji podziału Europy na dwa bloki.

Już rok po wystosowaniu Orędzia można dostrzec jego pierwsze efekty. W badaniu ankietowym weryfikującym opinię wśród „wypędzonych” na temat granicy na Odrze i Nysie, przeprowadzonym na przełomie 1966 i 1967 r., odnotowano wzrost odsetka osób akceptujących granicę (z 27 do 46%)³⁸. Natomiast w 1968 r. grupa 271 katolickich intelektualistów (w tym członków Kręgu z Bensbergu) wystosowała tzw. Memorandum z Bensbergu, w którym nie tylko opisano program pojednania z Polską, ale w bardzo odważny sposób wyznano winy niemieckie wobec Polski, w tym także stwierdzono, że odpowiedzialność spada na „cały naród niemiecki”. Postulowano ponadto zakończenie sporu o granicę z Polską, w tym dostosowanie granic diecezji znajdujących się na terenach włączonych do Polski do granic państwowych³⁹. Wielu badaczy nazywa ten

³⁶ J. Kulska, *Faith-based diplomacy jako instrument rozwiązywania sporów i konfliktów międzynarodowych*, „Atheneum. Polskie Studia Politologiczne” 2013, t. 38, s. 9-25.

³⁷ Na temat nowego spojrzenia na *Odpowiedź episkopatu Niemiec na polskie Orędzie* zob. W. Kucharski, L. Ratkowska-Widlarz, *Nowe źródła do badań nad Odpowiedzią biskupów niemieckich na polskie Orędzie*, [w:] *Kardynał Bolesław Kominek – biskup dyplomata wizjoner*, red. W. Kucharski, R. Łatka, Wrocław 2020, s. 163-193.

³⁸ T. Großbölting, *Przełom w niemieckim katolicyzmie? Środowisko katolickie a stosunki polsko-niemieckie w latach 1965–1972*, [w:] *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, red. F. Boll i in., Warszawa 2010, s. 195.

³⁹ F. Boll, *Krąg z Bensbergu i Memorandum Polskie. Od Soboru Watykańskiego II do poparcia socjal-liberalnej polityki odprężenia*, [w:] *Pojednanie i polityka...*, s. 88-90.

dokument „właściwą” odpowiedzią na polskie Orędzie z 1965 r.⁴⁰ Te działania ułatwiły zmianę podstawowych założeń niemieckiej polityki wschodniej. Sam kanclerz Willy Brandt w swoich wspomnieniach napisał: „Dialog Kościołów i ich wiernych wyprzedził rozmowy polityków”⁴¹. Natomiast Egon Bahr stwierdził nawet, że inicjatywy kościelne skłoniły kanclerza do odważniejszego działania, niż to wówczas było wskazane⁴². Można zatem wiązać działania episkopatu w 1965 r. z konkretnymi efektami politycznymi, a mianowicie z Układem między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków z 7 grudnia 1970 r.

Prymas Wyszyński w swoim dzienniku „Pro memoria”, podsumowując rok 1970, napisał: „Dziś kończymy Rok pracy i życia, niezwykle trudny i pełen niespodziewanych finałów. Bodaj najważniejszy z nich, to niespodziewane zakończenie owoców Memoriału Episkopatu Polski do Biskupów Niemieckich; dziś nikt nie śmie zarzucać Biskupom polskim, że działali na szkodę «polskiej racji stanu», gdy sam Rząd PRL zabiegał o zawarcie umowy z Bonn. Oczywiście – jest wielka różnica w tonacji tych obydwu spraw, bo Episkopat Polski wypowiedział swym Kolegom całą bolesną prawdę i dopiero w jej świetle powiedział: «przebaczymy». Rząd PRL – prosił. – Opinia polska twierdzi: Episkopat wygrał. Niech to będzie na chwałę Bogurodzicy”⁴³.

Dwa lata po podpisaniu układu został on ratyfikowany przez Bundestag i Sejm. To umożliwiło papieżowi kanoniczne uregulowanie struktur Kościoła na Ziemiach Zachodnich i Północnych w konstytucji *Episcoporum Poloniae Coetus* z 28 czerwca 1972 r.⁴⁴, co podsumował wówczas Bolesław Kominek, autor Orędzia, artykułem *Roma locuta*⁴⁵.

Jako *post scriptum* można zasygnalizować, że nie przez przypadek, w czasach, gdy na czele rządów w Polsce i Niemczech stali chadeccy politycy, Tadeusz Mazowiecki i Helmut Kohl, zamknięto problem granicy przez podpisanie traktatu w 1990 r.

⁴⁰ Ibidem, s. 72-81; W. Lipscher, *Współpraca Kościołów Polski i Niemiec. Wymiana listów biskupów polskich i niemieckich a wyzwania przyszłości*, [w:] Ibidem, s. 347; K. Ziemer, *Reakcje w Niemczech na orędzie polskich biskupów*, [w:] *Przebaczenie i pojednanie. Kardynał Kominek nieznanym ojcem Europy*, red. K. Pomian, współ. K. Ciejka, [Wrocław 2015], s. 78.

⁴¹ F. Boll, *Krag z Bensbergu i Memorandum Polskie. Od Soboru Watykańskiego II do poparcia socjalliberalnej polityki odprężenia*, [w:] *Pojednanie i polityka...*, s. 98.

⁴² Ibidem.

⁴³ Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej, S. Wyszyński, „Pro memoria”, 31 XII 1970.

⁴⁴ B. Kominek, *Wypowiedź podczas obrad 131 Konferencji Episkopatu Polski po ogłoszeniu dekretów Ojca Świętego Pawła VI o hierarchii Kościelnej na Ziemiach Zachodnich Kraków 28 czerwca 1972*, WWK, 1972, s. 255-258; *Droga do stabilizacji polskiej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych po II wojnie światowej. W 40. rocznicę wydania konstytucji apostolskiej Pawła VI „Episcoporum Poloniae coetus”*, red. W. Kucharski, Wrocław 2013.

⁴⁵ B. Kominek, *Roma locuta*, „Colloquium Salutis” 1972, s. 5-13.

Czytelnik niniejszego krytycznego omówienia może zadawać pytania, czy nie nazbyt wiele oczekuję od tekstu przygotowanego przez początkującego badacza. Zważywszy jednak na błędy oraz brak wartości dodanej, którą miałby wnieść do nauki omawiany artykuł trudno mi znaleźć argumenty za ogłoszeniem go drukiem w czasopiśmie naukowym. Mam jednak nadzieję, że mój krytyczny komentarz zachęci p. Adama Wójcika i innych młodych badaczy do wnikliwego podejścia do poruszanych tematów, krytycznego wykorzystywania literatury przedmiotu i źródeł oraz korzystania z najnowszych ustaleń badaczy. Daje także do myślenia nam recenzentom i opiekunom naukowym, aby przez odpowiednią krytykę prac naszych podopiecznych zapewnić im niezbędne wsparcie.

Bibliografia

- Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej, S. Wyszyński, „Pro memoria” 1970.
- Albert G., „*Gott hat uns als Nachbarn gewollt*”, *Der Beitrag der katholischen Kirche zur Versöhnung zwischen Polen und Deutschen*, [w:] *Die Deutschen und ihre östlichen Nachbarn II: Deutsche und Polen*, Dillingen 1989.
- Białkowski M., *Protokoły konferencji polskich ojców soborowych. Zbiór dokumentów 1962-1965*, Lublin 2019.
- Boll F., *Krąg z Bensbergu i Memorandum Polskie. Od Soboru Watykańskiego II do poparcia socjalliberalnej polityki odprężenia*, [w:] *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, red. F. Boll i in., Warszawa 2010.
- Czackowska E.K., *Nowe ustalenia w sprawie listów milenijnych biskupów polskich do episkopatów świata. Maria Winowska i kard. Stefan Wyszyński współautorami listów*, [w:] *1966. Milenium Chrztu Polski prymasa Stefana Wyszyńskiego. Perspektywa teologiczno-społeczna*, red. E.K. Czackowska, Warszawa 2016.
- Dirks W., *Die Kirche greift ein. Drei 1965 er Modelle politischer Mahnungen*, „Frankfurter Hefte” 1965, nr 12.
- Droga do stabilizacji polskiej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych po II wojnie światowej. W 40. rocznicę wydania konstytucji apostołskiej Pawła VI „Episcoporum Poloniae coetus”*, red. W. Kucharski, Wrocław 2013.
- Feindt G., *Zwischen „Recht auf Heimat” und Versöhnung – die Kirchen in der Bundesrepublik und ihr Verhältnis zu Polen 1956 bis 1965*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa Forschung” 2009, t. 58.
- Großbölting T., *Przełom w niemieckim katolicyzmie? Środowisko katolickie a stosunki polsko-niemieckie w latach 1965-1972*, [w:] *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, red. F. Boll i in., Warszawa 2010.
- Heller E., *Dokument świętej naiwności*, „Res Publica” 1990, nr 4.

- Heller E., *Macht Kirche Politik. Der Briefwechsel zwischen den polnischen und deutschen Bischöfen im Jahre 1965*, Mainz 1992.
- Höfer W., *Die Briefe der Bischöfe. Gespräch mit Ruhrbischof Hengsbach über die Kontakte zwischen dem polnischen und dem deutschen Episkopat*, „Die Zeit”, 17 XII 1965.
- Jarząbek W., „*W sprawach niemieckich nasz głos musi mieć swoją wagę...*”. *Problem niemiecki w polskiej polityce zagranicznej od października 1956 r. do rozpoczęcia tzw. drugiego kryzysu berlińskiego w listopadzie 1958 r.*, „Dzieje Najnowsze” 2001, t. 33, nr 1.
- Jarząbek W., *Doktryna Ulbrichta czy doktryna Gomułki? Polska a koordynacja polityki bloku wschodniego wobec Ostpolitik w latach 1966–1967*, „Dzieje Najnowsze” 2005, t. 3.
- Kerski B., Kycia T., Żurek R., „*Przebaczamy i prosimy o przebaczenie*”. *Orędzie biskupów polskich i odpowiedź niemieckiego episkopatu z 1965 roku. Geneza – kontekst – spuścizna*, Olsztyn 2006.
- Kominek B., *W służbie „Ziem Zachodnich”*, z teki pośmiertnej wybrał i przygotował do druku J. Krucina, Wrocław 1977.
- Kominek B., *Wypowiedź podczas obrad 131 Konferencji Episkopatu Polski po ogłoszeniu dekretów Ojca Świętego Pawła VI o hierarchii Kościelnej na Ziemiach Zachodnich Kraków 28 czerwca 1972*, WWK, 1972.
- Kominek B., *Roma locuta*, „Colloquium Salutis” 1972.
- Kopiec J., *Religijna argumentacja w liście biskupów polskich do biskupów niemieckich*, [w:] *Universitati serviens. Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Stanisława Wilka SDB*, red. J. Walkusz, M. Krupa, Lublin 2014.
- Kosicki P.H., *Caritas across the Iron Curtain? Polish-German Reconciliation and the Bishops’ Letter of 1965*, „East European Politics and Societies” 2009, t. 23, nr 2.
- Kucharski W., *Rękopis Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich autorstwa abp. Bolesława Kominka*, „Przegląd Zachodni” 2019, nr 3.
- Kucharski W., *Jak powstało Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich z 18 listopada 1965 roku*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2019, nr 2.
- Kucharski W., *Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich. Podsumowanie badań, nowe ustalenia i perspektywy badawcze*, [w:] *Kardynał Bolesław Kominek, biskup dyplomata wizjoner*, red. W. Kucharski, R. Łatka, Wrocław 2020.
- Kucharski W., *Ratkowska-Widlarz L., Nowe źródła do badań nad Odpowiedzią biskupów niemieckich na polskie Orędzie*, [w:] *Kardynał Bolesław Kominek – biskup dyplomata wizjoner*, red. W. Kucharski, R. Łatka, Wrocław 2020.
- Kucharski W., *Listy milenijne*, Wrocław 2020.
- Kulska J., *Faith-based diplomacy jako instrument rozwiązywania sporów i konfliktów międzynarodowych*, „Atheneum. Polskie Studia Politologiczne” 2013, t. 38.
- Lipscher W., *Współpraca Kościołów Polski i Niemiec. Wymiana listów biskupów polskich i niemieckich a wyzwania przyszłości*, [w:] *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, red. F. Boll i in., Warszawa 2010.

- Madajczyk P., *Przebaczamy i prosimy o przebaczenie...*, „Więź” 1990, nr 9.
- Madajczyk P., *Annäherung durch Vergebung. Die Botschaft der polnischen Bischöfe an ihre deutschen Brüder im Hirtenamt vom 18. November 1965*, „Vierteljahresshefte für Zeitgeschichte” 1992, nr 40.
- Madajczyk P., *Na drodze do pojednania. Wokół orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 roku*, Warszawa 1994.
- Madajczyk P., *Dyplomacja polska w latach sześćdziesiątych*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, red. W. Materski i W. Michowicz, t. VI, Warszawa 2010.
- Muszyński H., *Przebaczenie i pojednanie pomiędzy Polakami i Niemcami jako dar i zadanie. W 50 lat po wymianie listów biskupów polskich i niemieckich*, „Paedagogia Christiana” 2016, nr 1/37.
- Noszczak B., *Antymilenium. Konflikt państwa z Kościołem na tle obchodów tysiąclecia chrztu Polski (1956–1966/1967)*, Warszawa 2020.
- Pękala U., *Wechselwirkungen von Religion und Politik beim Briefwechsel der polnischen und deutschen Bischöfe 1965*, „Kirchliche Zeitgeschichte” 2013, nr 26, z. 2.
- Pękala U., *Deutsch-polnische Versöhnung an der Schnittstelle von Religion und Politik*, [w:] *Ringens um Versöhnung. Religion und Politik im Verhältnis zwischen Deutschland und Polen seit 1945*, red. U. Pękala, I. Dingel. Göttingen 2018.
- Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, red. F. Boll i in., Warszawa 2010.
- Pół wieku Milenium. Religijne, polityczne i społeczne aspekty obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski (1956–1966/1967)*, red. B. Noszczak, Warszawa 2017.
- Przebaczamy i prosimy o przebaczenie*, materiały z konferencji naukowej zorganizowanej 14 maja 2008 roku w Krakowie przez Polskie Towarzystwo Teologiczne, red. R. Kuligowski, T. Panuś, Kraków 2008.
- Raina P., *Stefan Kardynał Wyszyński. Prymas Polski*, Londyn 1979–1988, t. 1-3..
- Raina P., *Kardynał Wyszyński. Orędzie biskupów a reakcja władz*, t. 6, Warszawa 1995.
- Rajfur M., *Cały świat usłyszał*, „Gość Niedzielny”, 29 listopada 2020.
- Roegele O.B., *Versöhnung oder Hass? Der Briefwechsel der Bischöfe Polens und Deutschlands und seine Folgen*, Osnabrück 1966.
- Ruchniewicz K., *Warszawa – Berlin – Bonn. Stosunki polityczne 1949–1958*, Wrocław 2003.
- Skrzypek A., *Dyplomatyczne dzieje PRL w latach 1956–1989*, Pułtusk 2010.
- Stehle H., *Der Vatikan und die Oder-Neiße-Grenze*, „Europa-Archiv” 1972, nr 16.
- Stehle H., *Die Ostpolitik des Vatikans*, München 1975 (wydanie polskie: H. Stehle, *Tajna dyplomacja Watykanu. Papiestwo wobec komunizmu (1917–1991)*, przeł. R. Drecki, M. Struczyński, Warszawa 1993).
- Stehle H., *Seit 1960: Der mühsame katholische Dialog über die Grenze*, [w:] *Ungewöhnliche Normalisierung. Beziehungen der Bundesrepublik Deutschland zu Polen*, wyd. W. Plum, Bonn 1984.
- Stehle H., *„Versuchen wir zu vergessen”. Warum deutsche Bischöfe nicht gleich in die Hand der Polen einschlugen*, „Die Zeit” 1990.

- Wigura K., *Wina narodów. Przebaczenie jako strategia prowadzenia polityki*, Warszawa-Gdańsk 2011.
- Wokół Orędzia. *Kardynał Bolesław Kominek prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2010.
- Wyszyński S., *Zapiski miłenijne. Wybór z dziennika „Pro memoria”, z lat 1965–1967*, Warszawa 2001
- Ziemer K., *Reakcje w Niemczech na orędzie polskich biskupów*, [w:] *Przebaczenie i pojednanie. Kardynał Kominek nieznanym ojciec Europy*, red. K. Pomian, współ. K. Ciejska, [Wrocław 2015].

STRESZCZENIE

Znaczenie Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 r. w procesie pojednania polsko-niemieckiego. Uwagi krytyczne do artykułu Adama Wójcika opublikowanego w „Miscellanea Historico-Iuridica”, t. XX (2021), z. 1, s. 121-136.

W 2021 r. w zeszycie 1 „Miscellanea Historico-Iuridica” Adam Wójcik opublikował artykuł *Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich jako krok do unormowania stosunków polsko-niemieckich*. Artykuł ten wymaga poważnego sprostowania i uzupełnienia. W tekście autor niestety nie wykorzystał aktualnego stanu badań, nie poddał odpowiedniej krytyce prezentowanych informacji i źródeł, błędnie przedstawił kontekst historyczny, popełnił dużą liczbę błędów faktograficznych oraz błędnie przedstawił wnioski dotyczące tytułowego zagadnienia. W niniejszym artykule podjęto próbę skorygowania wspomnianych mankamentów. Zaprezentowano aktualną literaturę przedmiotu odwołując się do klasycznych opracowań poświęconych Orędziu oraz najnowszym odkryć związanych z historią tego dokumentu. Wykazano jego znaczenie w procesie pojednania polsko-niemieckiego ukazując go w kontekście głównych problemów dotyczących relacji polsko-niemieckich po II wojnie światowej. Z perspektywy prawnej był to problem tymczasowości granicy na Odrze i Nysie oraz tymczasowości polskich struktur kościelnych ustanowionych na tzw. Ziemiach Odzyskanych. Natomiast z perspektywy społecznej był to wzajemny antagonizm oparty na negatywnych stereotypach i z polskiej strony umacnianych narracją o odwiecznej wrogości Niemców i Polaków. Orędzie ukazano również jako inicjatywę polskiego episkopatu, który przez pojednanie z Niemcami realizował cele zawarte w programie Wielkiej Nowenny i obchodów milenium Chrztu Polski. Konsekwencją wystosowania Orędzia było przyspieszenie zmian we wzajemnym postrzeganiu Polaków i Niemców oraz ułatwienie realizacji nowej polityki wschodniej przez rząd Willy’ego Brandta. Długofalowym efektem było podpisanie układu PRL-RFN z 1970 r. i unormowanie kanoniczne diecezji na Ziemiach Zachodnich i Północnych.

SUMMARY

**The Significance of the 1965 Pastoral Letter (Message) of the Polish Bishops to German Bishops in the Process of Polish-German Reconciliation.
Critical Remarks on the Article by Adam Wójcik Published in “Miscellanea Historico-Iuridica”, vol. XX (2021), issue 1, pp. 121-136**

In 2021, Adam Wójcik published his article *The Message of Polish Bishops to German Bishops as a step towards normalizing Polish-German relations* in issue 1 of „Miscellanea Historico-Iuridica”. This article requires serious revision and supplementation. In the text, the author unfortunately did not use the most up-to-date research, did not adequately critique the information and sources presented, incorrectly presented the historical context, made a large number of factual errors, and incorrectly presented conclusions regarding the issue. This article attempts to address the above-mentioned shortcomings. The current literature on the subject is presented, referring to classic studies devoted to the *Message* and the latest findings related to the history of this document. Its importance in the process of Polish-German reconciliation is demonstrated by placing it in the context of the main problems concerning Polish-German relations after World War II. From the legal perspective, there was the problem of the temporary nature of the border on the Odra and Nysa and the temporary nature of Polish church structures established on the so-called Recovered Territories. On the other hand, from the social perspective, there was mutual antagonism based on negative stereotypes and strengthened on the Polish side by a narrative about the eternal hostility between Germans and Poles. The *Message* is also presented as an initiative of the Polish Episcopate, which, through reconciliation with Germany, achieved the goals included in the program of the Great Novena and the celebration of the millennium of the Baptism of Poland. The result of the *Message* was the acceleration of changes in the mutual perception of Poles and Germans and the facilitation of the implementation of a new eastern policy by the government of Willy Brandt. The long-term effect was the signing of the PRL-West Germany treaty of 1970 and the canonical normalization of the dioceses in the Western and Northern Territories.